

УДК 81'255

СТРАТЕГІЇ ВІДТВОРЕННЯ «МОВНОЇ ПОЛІФОНІЇ» ТВОРІВ ДЖ. Р.Р. ТОЛКІНА В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ

Кушнір Л.О., аспірант

кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура
Львівський національний університет імені Івана Франка

Проаналізовано стратегії відтворення в перекладі «мовної поліфонії» творів Дж. Р.Р. Толкіна, пов'язаної з гібридним характером текстів і наявністю штучних авторських «мов». З'ясовано особливості українських перекладів порівняно з російськими та польськими перекладами.

Ключові слова: художній переклад, штучні «мови», гібридні тексти, перекладацькі стратегії, Дж. Р.Р. Толкін.

Проанализированы стратегии воспроизведения в переводе «языковой полифонии» сочинений Дж. Р.Р. Толкина, связанной с гибридным характером текстов и наличием искусственных авторских «языков». Выявлены особенности украинских переводов по сравнению с русскими и польскими переводами.

Ключевые слова: художественный перевод, искусственные «языки», гибридные тексты, переводческие стратегии, Дж. Р.Р. Толкин.

Kushnir L.O. REPRODUCTION OF “LANGUAGE POLYPHONY” OF J. R.R. TOLKIEN’S LITERARY WORKS IN UKRAINIAN TRANSLATIONS

The articles focuses on the strategies of reproducing “language polyphony” of J. R. R. Tolkien’s literary works, which is associated with a hybrid character of the texts and availability of artificial authorial “languages”. The Ukrainian translations of J. R. R. Tolkien are compared with the Russian and Polish translations.

Key words: literary translation, artificial “languages”, hybrid texts, translation strategies, J. R.R. Tolkien.

Постановка проблеми. Теоретичні та практичні проблеми художнього перекладу викликають незмінний інтерес перекладознавців. До вивчення перекладацьких трансформацій і деформацій, еквівалентності, адекватності та прагматичних аспектів художнього перекладу, а також перекладацьких стратегій неодноразово вдавалися С. Влахов і С. Флорін, М. Гарбовський, Р. Зорівчак, Т. Кияк, В. Комісаров, І. Корунець та інші дослідники. В останні десятиліття ця проблематика розглядається в художніх творах жанру фентезі, у т. ч. у творах відомого британського письменника та лінгвіста Дж. Р.Р. Толкіна. Стратегічні підходи, обрані різними перекладачами Дж. Р.Р. Толкіна, аналізували К. Божко [1], О. Ребрій [7], Б. Стасюк [8], О. Тихомирова [9], О. Третякова [14] та ін. Оскільки праця О. Тихомирової [9] вийшла ще до появи українських перекладів основного твору Дж. Р.Р. Толкіна – роману «The Lord of the Rings», – автор розглядала концептуальні проблеми перекладання його творів на прикладі кількох російських перекладів. На нашу думку, актуальним є подібний аналіз опублікованих українських перекладів, а також порівняння зі стратегіями російських і польських перекладачів.

Постановка завдання. Мета роботи – зіставний аналіз стратегій відтворення в українських перекладах явища, названого

О. Тихомировою мовною, лінгвістичною та культурною «поліфонією» оригінальних творів Дж. Р.Р. Толкіна [9], якісні порівняння з відповідними російськими та польськими перекладами, а також аналіз згаданого явища з позицій сучасного перекладознавства. Методика дослідження включає якісні прийоми зіставлення перекладів і кількісний аналіз способів відтворення та очушення / одомашнення перекладачами оригінальної лексики, зокрема значного за обсягом корпусу онімів і реалій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дж. Р.Р. Толкін створив віртуальний світ, мова та культура якого не зрозумілі англomовному читачеві. Прикладами лексичного рівня з роману «The Lord of the Rings» є назви рослин (*athelas*), тварин (*oliphant*), географічних об'єктів (гори *Ered Luin*, місто *Minas Itil*), їжі та предметів побуту (різновид їжі *lembas*, тканина *hithlain*); терміни, пов'язані з датуванням і обліком часу (*Shire Reckoning*, місяць *Yule*); соціальні (*Shirriff* – шериф у країні гобітів Шир), політичні (*Steward* – намісник короля Гондору) та міфологічні (ельфійські духи *Valar*) терміни. Як підкреслює І. Винокурова [2], роман справляє враження, що його мова та культура не зводяться до англійської. Крім англійської, тут присутні ще декілька штучних «мов» – зокрема, мова Рохану, пов'я-

зана зі староанглійською, а також більш віддалені від сучасної англійської «ельфійські» мови квеня та синдарин. Іншими словами, до традиційних шляхів інтродукції фентезійного світу – уявних подорожей у просторі, часі або в підсвідомому – автор додав ще й своєрідну «лінгвістичну подорож» [9].

На нашу думку, специфічна полілінгвальна та полікультурна картина роману Дж. Р.Р. Толкіна одержує належне трактування в рамках концепції гібридності. За М. Снелл-Горнбі [19, с. 95–100, с. 147–148], гібридні тексти в лінгвістиці та теорії перекладу – це тексти, окремі риси яких (словник, граматики, синтаксис, стиль тощо) конфліктують із мовно-лінгвістичними традиціями та нормами мовної культури. Ці риси охоплюють привнесені з інших мов і культур явища. Хоча ознаки гібридності можуть з'явитися тоді, коли сам текст перекладено з іншої мови з переважним застосуванням стратегії очуження, існують причини гібридності, не пов'язані з перекладанням. Загалом це культурні, національні, расові, ідеологічні або інші особливості письменника. Наприклад, гібридними можуть бути тексти творів письменників колишніх колонізованих країн мовою країн-колонізаторів [19, с. 92–100] (наприклад, англійських творів індійських письменників) або письменників-іммігрантів. Щодо творів Дж. Р.Р. Толкіна, то йдеться про свідомий художній задум письменника.

За художньою версією Дж. Р.Р. Толкіна, його роман – це начебто переклад із вигаданої «спільної мови» («вестрону») на англійську, де без змін залишено (транскрибовано англійською) всі мови Середзем'я, віддалені від вестрону. Виходячи з цього, О. Тихомирова [9] формулює дві альтернативні стратегії відтворення перекладачем мовної поліфонії роману, які умовно назвемо стратегіями 1 і 2. Оскільки вказівкою перекладачам «мова перекладу заміняє англійську як еквівалент спільної мови» [21] Дж. Р.Р. Толкін наче запросив їх до «гри в вестрон» [9], то стратегія 1, за О. Тихомировою, зводиться до «українського перекладу з вестрону». Тоді англійську заміняють мовою перекладу на всіх лінгвістичних рівнях, удаючись до різноманітних засобів одомашнення, а для передавання мов Рохану та Гондору застосовують лексичні, синтаксичні та стилістичні архаїзми цільової мови (у термінах О. Третьякової [14] – архаїзацію засобами мови перекладу).

Стратегія 1 виправдана з позицій перекладознавства, якщо пристати на думку

про оригінал роману як переклад вестрон – англійська. Тоді в українському перекладі англійська як проміжна мова авторського «перекладу» з вестрону справді неістотна – за відомим принципом безпосередності перекладання повинно відбуватися за схемою вестрон – українська. Проте ця аргументація штучна, бо мова вестрон і англійський «переклад» з вестрону фіктивні – це художній вимисел автора. З іншого боку, стратегія 1 таки узгоджується з теоретичними положеннями сучасного перекладознавства – ідеться про лінгвокультурну адаптацію та одомашнення перекладу на основі прагматичного оцінювання адекватності перекладу й очікування цільової аудиторії. Деякою слабкістю цієї стратегії є те, що вона суперечить позиції Дж. Р.Р. Толкіна, на думку якого його роман – «це англійська книга, і її англійськість не слід губити [в перекладі – Л. К.]» [16, с. 312]. На цьому ж наголошує О. Тихомирова: «апология» використання англійської мови здавалася [Толкіну – Л. К.] навіть важливішою за пояснення зв'язку створеного ним світу зі світом реальним» [9].

У рамках іншої можливої «стратегії 2» за О. Тихомировою творчість автора слід сприймати суто в межах англійської літератури. Тоді перекладач повинен віддати належне англійській як мові оригіналу, а не «проміжній» мові викладу, і перекладати саме з англійської, а не з вигаданого автором вестрону, належно відтворюючи англійський колорит роману. Основними тоді стають формальні способи відтворення оказіональної авторської лексики, з розширеними коментарями до тексту, що відповідає відомій у перекладознавстві «source-oriented» стратегії перекладання – очуженню.

Хоча точну межу між стратегіями 1 і 2 перекладання творів Дж. Р.Р. Толкіна важко встановити, сприятливою обставиною тут є наявність указівок автора перекладачам [21] стосовно оказіональної лексики. Тоді своєрідною межею між підходами, які віддають перевагу мові оригіналу або нівелюють її значення, вважатимемо дотримання вказівок Дж. Р.Р. Толкіна [21]. Незначний відхід від указівок у бік змістового відтворення авторської лексики трактуємо як «поміrkований» варіант стратегії 1 (тобто одомашнення). Наприклад, автор радить не перекладати антропонім *Rumble* [22, т. 3, с. 15], проте всі українські відповідники семантично вмотивовані (*Буркотуха* [11, т. 3, с. 260], *Руйлі* [10, т. 3, с. 289], *Буркіт* [13, с. 950], *Громиха* [12, т. 3, с. 484]);

автор пояснює, що компонента *gladden* топоніма *the Gladden Fields* [22, т. 1, с. 57] – це синонім до *iris*, а не модифікація *glad*, а тому відповідники *Ірисова Оболонь* [10, т. 1, с. 62], *Ірисові Луки* [12, т. 1, с. 94] або *Ірисові Поля* [13, с. 59] точніші, ніж *Радонілля* [11, т. 1, с. 84]. Масштабніші порушення вказівок – це вияв «жорсткого» варіанту стратегії 1. Так само розглядаємо два різновиди стратегії 2 – «поміrkований» (зі здебільшого систематичним дотриманням указівок автора щодо припустимості змістового перекладу лексики, пов'язаної із сучасною англійською, але з ухилом у бік її формального відтворення) і «жорсткий» (майже цілковите застосування суто формальних способів передавання цієї лексики).

Іншою сприятливою для дослідження обставиною є те, що відтворення мовно-культурної поліфонії роману в перекладі переважно зводиться до відтворення авторської лексики – ономастикону та реалій, які складають більшість слів із наведеного автором лексичного корпусу штучних мов. Отже, практичну методику віднесення українських перекладів Дж. Р.Р. Толкіна до тієї чи іншої стратегії ми заснували на кількісному вивченні частоти застосування способів одомашнення та очуження авторської лексики (майже 2 тис. моно- і полілексичних одиниць).

Класифікація перекладацьких стратегій відтворення мовної поліфонії Дж. Р.Р. Толкіна (за О. Тихомировою) не зачіпає питань відтворення лексики ельфійських мов, істотно віддалених від сучасної англійської. У вирішенні цих питань найперше врахуємо, що в відтворенні цих мов не слід вважати англійську проміжною мовою-посередником їхнього формального представлення в романі, натомість слід перекладати за безпосередньою схемою синдарин – українська, дотримуючись положень мовного додатку [22, т. 3, с. 435–451] і ознайомившись із відповідною довідковою літературою. По-друге, лексика мов Середзем'я не має виразної семантики в рамках основної (англійської) мови роману. Наприклад, читачам оригіналу важко знайти закономірності в низці слів *Dorthonion*, *Gondor*, *Mordor* або *Mordor*, *Morgul*, *Moria*, *Morthond* (мовою синдарин *dor* – це *земля, край, місце* або *житло*, а *mor* – *чорний* або *темний*). Ця ситуація істотно відрізняється від промовистих онімів *Goldberry*, *Horn*, *Lost Isle*, *Ranger* або *Strider*, внутрішня форма яких зрозуміла англомовному читачеві, а тому потребує змістового відтворення в перекладі. Отже,

оскільки лексика віддалених від англійської штучних мов не є промовистою в оригіналі, не слід відтворювати її семантику і в українському перекладі. Ця лексика номінативна для англійського читача – і такою ж повинна бути для українського читача. Основне навантаження ельфійської лексики – це фонічна експресивність, що потребує формальних способів відтворення в перекладі в супроводі з пояснювальним перекладом і коментуванням [3, с. 211]. Це, наприклад, транскодування (*Amon Dîn* [22, т. 3, с. 4] – *Амон-Дін* [10, т. 3, с. 6; 11, т. 3, с. 6; 13, с. 697]), транскодування з елементами транслокації (*Amon Dîn* [12, т. 3, с. 11]), морфограматична модифікація (*Calenhad* [22, т. 3, с. 4] – *Калентод* [11, т. 3, с. 6], *Каланход* [10, т. 3, с. 6], *Каланад* [13, с. 697]) або транскодування з коментарем (*the Rammas Echor* [22, т. 3, с. 6] – *Раммас-Ехор*, *Мур Захисту* [11, т. 3, с. 8], *Раммас-Ехор*, *Захисний Мур* [10, т. 3, с. 8]). На транскодуванні лексики творів фентезі, яка має внутрішню форму лише в межах штучних мов, наголошував і О. Новічков [6]. Іншими словами, змістове відтворення ельфійського лексикону не вкладається в обидві припустимі, за О. Тихомировою, стратегії перекладання. Воно виходить за їхні рамки, набуваючи характеру принципової помилки.

Перейдемо до аналізу прикладів утілення згаданих вище стратегій перекладу творів Дж. Р.Р. Толкіна. За О. Тихомировою [9], найвідоміший російський переклад А. Кістяковського і В. Муравйова, який відзначається масштабною «слов'янізацією», є яскравим утіленням стратегії 1 (див. таблицю 1). Наприклад, ельфійське ім'я *Glorfindel* у перекладі відтворено як *Всеславур*, хоча складова *Glor* насправді не має стосунку до англійського *glory*, а зміст імені зводиться до *золотоволосий* (порівн. із українськими відповідниками *Глорфіндел* [11, т. 1, с. 228; 12, т. 1, с. 361], *Глорфіндель* [10, т. 1, с. 223] і *Глорфіндель* [13, с. 201]). Яскраві приклади втілення альтернативної стратегії очуження – це польські переклади роману Дж. Р.Р. Толкіна (див. праці Т. Фенске [15] і А. Сильвановіч [20]). В історично першому перекладі М. Скібневської, а також в перекладі М. Гембіцкої-Фронц і Ц. Фронца реалізовано «жорсткий» варіант стратегії 2. У відтворенні авторської лексики тут домінує пряме перенесення (транслокація) і транскрипція (наприклад, *Baggins* – *Baggins*, *Shire* – *Shire*, *Took* – *Tuk*). Інший польський переклад Є. Лозинського, де змістово відтворено деякі важливі оніми на зразок *Baggins* –

Bagosz, Shire – Włość (володіння, земля, помістя) або *Bywater – Przywodzie* (приріччя тощо), відповідає «поміркованому» різновиду стратегії 2. Сюди ж віднесемо російський переклад роману О. Грузберга (див. аналіз К. Божко [1] і О. Третякової [14]), а також російський переклад М. Каменкович і В. Карріка. На думку О. Тихомирової [9], ці перекладачі в багатьох аспектах ретельно відтворили оригінал і, зокрема, транскрибували значну частку авторської лексики Дж. Р.Р. Толкіна. Прикладами втілення «поміркованої» стратегії одомашнення є російські переклади В. Маторіної, А. Немірової, а також Н. Григор'євої та В. Грушецького.

На підставі докладного аналізу відтворення авторської лексики та інших аспектів українських перекладів роману Дж. Р. Р. Толкіна переклад О. Мокровольського [11] відносимо до «жорсткого» варіанту стратегії 1, а переклади А. Немірової [10], О. Фешовець [13] і К. Оніщук [12] – до її «поміркованого» варіанта (див. таблицю 1, де нижча або вища позиція перекладу відповідає переважанню одомашнення або очуження). Зокрема, ці перекладачі часто вдаються до засобів архаїзації в цільовій мові. Наприклад, О. Мокро-

вольський і О. Фешовець вживають діалектне *Siver* [11, т. 1, с. 19; 13, с. 18] (на позначення північного холодного вітру) як відповідник топоніма *Norbury* [22, т. 1, с. 11], а К. Оніщук – діалектне *Izvir* [12, т. 3, с. 63] (замість нейтрального *яр*) як відповідник оригінального *the Coomb* [22, т. 3, с. 38]. Зазначимо, що близькість позицій українського та російського перекладів А. Немірової на шкалі одомашнення – очуження в таблиці 1 узгоджується з результатами нашого порівняння цих перекладів [5]. Уточненню переважних стратегій українських перекладачів сприяє з'ясування кількісних масштабів дотримання ними положень авторських указівок (див. таблицю 2). Для цього було проаналізовано всі згадані у вказівках [21] оніми та реалії, що походять із сучасної англійської мови та зі штучних мов. Бралися до уваги два аспекти: дотримання рекомендацій автора щодо доцільності змістового перекладу й відповідність еквівалентів оригінальним онімам і реаліям за семантикою та етимологією. Більшість зі знайдених нами випадків недотримання вказівок (від 10% для перекладу К. Оніщук до 40% для О. Мокровольського) відповідає фактам змістового відтворення авторських оказіоналізмів і їхнього

Таблиця 1

Стратегії відтворення мовної поліфонії творів Дж. Р.Р. Толкіна в перекладах

Стратегія і варіант стратегії		Українські переклади	Російські переклади	Польські переклади
Стратегія 2 (очуження)	«Жорсткий»	–	–	М. Скібневська, М. Гембіцка-Фронц і Ц. Фронц
	«Поміркований»	–	О. Грузберг, М. Каменкович і В. Каррік	Є. Лозінський
Стратегія 1 (одомашнення)	«Поміркований»	К. Оніщук, О. Фешовець, А. Немірова	В. Маторіна, Н. Григор'єва та В. Грушецький, А. Немірова	–
	«Жорсткий»	О. Мокровольський	А. Кістяковський і В. Муравйов	–

Таблиця 2

Кількісні показники дотримання авторських указівок [21] щодо відтворення авторської лексики Дж. Р.Р. Толкіна в українських перекладах

Характер вибірки авторської лексики (кількість моно- й поллексичних одиниць)	Автор перекладу			
	О. Мокровольський	А. Немірова	О. Фешовець	К. Оніщук
Авторська лексика із сучасної англійської мови (133)	62,5%	67,6%	81,3%	92,9%
Авторська лексика зі штучних мов (185)	59,1%	63,5%	80,2%	86,1%
Уся авторська лексика (318)	61,1%	66,1%	80,8%	90,1%

одомашнення, що підтверджує прихильність усіх українських перекладачів до стратегії 1.

Співвіднесення перекладів Дж. Р.Р. Толкіна з теоретичними моделями стратегій 1 і 2 почасти умовне, оскільки більшість перекладів виявляє ознаки непослідовності через одночасне використання обох підходів. Навіть переклад А. Кістяковського й В. Муравйова, який загалом є взірцем стратегії 1, послідовний лише частково. Хоча текст русифіковано на різних лінгвістичних рівнях, усе ж масштаби цього явища недостатні; мовний світ Рохану частіше транскрибовано, а не передано слов'янськими архаїзмами; прийомі транскрибування, калькування й заміни ельфійських слів чергуються, хоча послідовність і тут вимагала б єдиного підходу.

Типологія відхилень від стратегій 1 або 2 в різних перекладах включає непослідовне співвіднесення онімів і реалій із мовами, з яких вони походять (наприклад, *Gúthwinë* [22, т. 2, с. 149] транскрибовано за правилами англійської мови як *Гутвайн* [12, т. 2, с. 212; 13, с. 500], хоча антропонім староанглійського походження, а тому краще *Гутвіне*), а також непослідовне віднесення їх до груп «перекладних» чи «неперекладних» (за вказівками Дж. Р.Р. Толкіна [21] онім *Maggot* [22, т. 1, с. 102] номінативний, проте українські перекладачі трактують його як значеннєвий – *Чудій* [11, т. 1, с. 122], *Чудернак* [10, т. 1, с. 103], *Чудар* [12, т. 1, с. 162; 13, с. 95]). У рамках стратегії 1 це також часткове віднесення ельфійської лексики до «перекладної» (*Etyun Muil* [22, т. 2, с. 103] – *Прирічне Узгір'я* [10, т. 2, с. 84]; до речі, мовою синдарин топонім означає *похмурі пагорби*) або відсутність лінгвістичного розмежування лексики Ширу (сучасна англійська) та Рохану (староанглійська). У рамках стратегії 2 трапляються змістові переклади топонімів Рохану (*the Dimholt* [22, т. 3, с. 49] – *ТЬмава Діброва* [12, т. 3, с. 79] – порівн. із *Дімгольт* [11, т. 3, с. 44; 13, с. 733] і *Димхольт* [10, т. 3, с. 47]). О. Тихомирова [9] окремо виділяє т. зв. «змішаний підхід», коли перекладач залишає в транскрипції більше лексики гобітського Ширу, ніж рекомендує Дж. Р.Р. Толкін. У наших термінах це відповідає «поміркваному» варіантові реалізації стратегії 2. Цей підхід притаманний, наприклад, польському перекладові Є. Лозінського. Нарешті, чи не найчастіше трапляються калькування онімів і реалій з некоректною семантичною основою. Наприклад, елемент *whit* у слові *Whitfoot* [22, т. 1, с. 177] – це редуковане *white*, а тому відповідники *Білоніг* [10, т. 1, с. 168]

і *Білостон* [12, т. 1, с. 271; 13, с. 152] ліпші за *Куцолан* [11, т. 1, с. 181], а *Whitfurrows* [22, т. 3, с. 305] – *Білорови* [12, т. 3, с. 445] має перевагу над *Крива Верста* [10, т. 3, с. 264] або *Малі Борозни* [13, с. 929].

Проте далеко не всі проблеми відтворення мовної поліфонії в перекладах пов'язані з непослідовним дотриманням однієї зі стратегій О. Тихомирової [9]. Насправді кожна з них має власні труднощі. Так, пояснена вище слабкість перекладознавчого підґрунтя – не єдиний недолік стратегії 1. Її послідовна реалізація утруднена. Наприклад, важко подати оніми Рохану старослов'янською мовою, щоби вони співвідносилися з українськими відповідниками лексики Ширу приблизно так, як староанглійська лексика оригіналу співвідноситься із сучасною англійською. Це пов'язано з тим, що взаємозв'язки старослов'янської та української мов істотно відрізняються від зв'язків староанглійської та англійської. Важко дібрати засоби для розмежування в перекладі архаїчної лексики Рохану та своєрідної лексики Гондору з елементами ельфійських мов, архаїзації та піднесеного стилю. Технічно утрудненим було б і послідовне відтворення алітераційної поезії Рохану. Урешті-решт, незалежно від труднощів практичної реалізації стратегії 1 її органічним недоліком є ліквідація англійського колориту оригіналу. Проте цінність «збереження північноєвропейської міфологічної атмосфери у творах Толкіна на ґрунті слов'янських мов» [9] безперечна, а тому змістовий переклад лексики, пов'язаної зі староанглійською мовою, недоречний, бо призводить до втрати асоціацій з англійською старовиною в романі. Іншими словами, адаптація в перекладі або неповна через технічні труднощі, або означає втрату зв'язку з оригіналом, якщо вона достатньо повна.

Стратегія 2 теж не позбавлена внутрішніх проблем. Скажімо, якщо оніми та реалії англійського походження з виразною семантикою на зразок *Western Seas* і *Misty Mountains* відтворювати транскрибуванням, то незрозуміло, як чинити з мікротопонімами *the Mountains*, *the River*, *the Wood* тощо. Послідовність підходу вимагала б і їхнього транскрибування, хоча таке очуження тексту перекладу видається надмірним. Подібні рішення поодинокі в російських перекладах (наприклад, *Woody End* – *Вуди-Енд* в О. Грузберга), але часті в польських (наприклад, М. Скібневска транскрибує антропонім *Underhill*). Обрання ж природніших відповідників *Гору*, *Ріка*, *Ліс*

частково порушить внутрішні взаємозв'язки, які існували в системі оригінальних онімів. Чи не найпростіший приклад – це порушення системності онімів через переклад О. Грузберга *Wywater – Байуотер* і природний переклад *Water – Вода (Ріка, Озеро)*. Інший приклад – *Mirkwood (Мерквуд)* із того ж перекладу А. Грузберга, що губить лінгвістичний зв'язок з іншою назвою цього лісу *Great Wood*. Недарма еквівалента топоніма *Great Wood* на зразок *Большой лес* у цьому перекладі нема. Мабуть, з метою недопущення цих недоліків О. Фешовець [13] іноді обирала спосіб змішаного перекладу в відтворенні топонімів (наприклад, *Chetwood – Чет-ліс*).

Проте щойно згадані дрібні непослідовності відтворення мікротопонімів і складніших власних назв із тими ж семантичними складовими – це лише часткові вияви загальніших проблем: на відміну від перекладу германськими мовами, де зміст транскрибованих онімів хоча би частково зрозумілий читачеві, в українських перекладах матимемо відчутну прогалину між змістово та формально відтвореними онімами (наприклад, між онімами Ширу, частину яких автор рекомендує перекладати за змістом, а частину – транскрибувати [21]). У якості ілюстрації наведемо звертання Більбо Бегінса до гостей: “*My dear Bagginses and Boffins, he began again; and my dear Took and Brandybucks, and Grubbs, and Chubbs, and Burrowses, and Hornblowers, and Bolgers, and Bracegirdles, Goodbodies, Brockhouses, and Proudfoots*” [22, т. 1, с. 30]. Тут прізвища всіх гостей натякають на спільне походження, але цю особливість легко втратити в перекладі. Справді, якщо дотримуватися авторських указівок [21], то слід перекладати всі оніми, крім *Took* і *Bolger*, які тоді видаватимуться чужорідними. Тому прізвища поділяться на дві групи – «українські» та «англійські». Саме це маємо в перекладі А. Немірової: «*Дорогі мої Торбинси та Мудрінси, – почав він знову, – Туки та Брендібоки, Рясні, Нерясні, Копайнори, Нор-Бобринги, Трюхстони, Люлькаси та Мохностопи*» [10, т. 1, с. 36]. Тут *Рясні, Нерясні, Копайнори* й *Мохностопи* контрастують із рештою прізвищ, до яких із метою збереження англійського національного колориту введено суфікси *-инс, -інс, -инг, -он* або *-ас*. Згідно з Д. Єрмоловичем [4, с. 115], маємо порушення системно-орієнтованих принципів відповідності онімних пар. У термінах О. Новічкова [6] це порушення принципу дотримання «онімної моделі»: усі прізвища належать до єдиної онімної моделі, пов'язаної

з гобітами, а тому їхні відповідники слід формувати за єдиним правилом (наприклад, лише транскрибуванням або лише калькуванням). Отже, маємо ілюстрацію труднощів послідовного втілення адаптаційного підходу в перекладі та конфлікту адаптованих елементів тексту із неадапованими – «стилістичного дискомфорту» [14].

О. Фешовець по суті вирішила цю проблему: «*Мої дороги Торбини й Мудрини, – почав він ізнову, – і мої дороги Туки та Брендіцапи, і Грабарі, і Груби, Лисонори і Дударі, Виприни, Череси, Добротіли, Боброноги та Гордостопи*» [13, с. 36]. Але ціна, як зазначає Б. Стасюк [8], – це істотна «українізація» гобітів. На фоні інших прізвищ навіть *Тук* виглядає не англійським, а радше українським, наприклад, навіяним словом *стукати* (мабуть, із цих причин російські перекладачі М. Каменкович і В. Каррік обрали відповідник *Took – Тукк* із подвоєнням *кк*). Щоправда, відповідні втрати в перекладі О. Фешовець не критичні, бо більшість персонажів є епізодичними, а однотипні українські прізвища іронічного чи гумористичного плану загалом не суперечать авторському стилю їхньої інтродукції. Зазначимо, що способи досягнення «однорідності» гобітів у перекладі О. Фешовець і відповідні наслідки ілюструють уже згаданий факт, що масштабна адаптація в перекладі означає втрату зв'язку з лінгвокультурним тлом оригіналу. Звісно, існує альтернатива непослідовній і неповній лінгвокультурній адаптації в А. Немірової та повнішій адаптації в О. Фешовець – це відсутність адаптації, обрана польськими перекладачами. Такий підхід забезпечує «однорідність» і системність антропономастикону Ширу, але за рахунок появи лексичних лакун (див. також подальше обговорення).

Як додаткову ілюстрацію труднощів перекладання роману Дж. Р.Р. Толкіна наведемо уривок з оригіналу, де наявні архаїзми: “*But she said: “Aragorn, wilt thou go?” “I will,” he said. “Then wilt thou not let me ride with this company, as I have asked?” “I will not, lady,” he said... Then she fell on her knees, saying: “I beg thee!”*” [22, т. 3, с. 48]. Відповідні українські переклади такі: «– *Отже, ти їдеши? – ще раз запитала вона. – Іду, Еовіно. – І не зважиш на моє прохання? – Не можу... Дівчина в нестямі впала на коліна: – Благаю тебе, Арагорне!*» (А. Немірова [10, т. 3, с. 45]); «*Але вона сказала: – Арагорне, ти їдеши? – Іду, – відповів він. – І не дозволиш мені їхати з вами, як я просила? – Не дозволю, панно... Тоді вона впала на коліна*

і мовила: – Я благаю тебе!» (О. Фешовець [13, с. 732]). Ці переклади достатньо точні, але не ідеальні. Справді, оскільки персонажі близькі за соціальним статусом, звертання на «ти» природне і, щоби передати це в оригіналі, цілком достатньо було би традиційного *you*, – проте автор свідомо вживає займенники *thou* і *thee*. Двічі вживаючи допоміжне слово *will*, замість запропонованого Еовін *wilt*, Арагорн навмисно намагається не підтримувати її стиль, уникати відвертості, залишитися незворушним. Звісно, перехід від *you* до *thou*, посилений вживанням *wilt*, – це потужніший стилістичний прийом, аніж вимушений прийом переходу від *vi* до *ti* в перекладі. Отже, архаїчний колорит роману Дж. Р.Р. Толкіна в українських перекладах відображено не повністю з причин недостатності тих засобів архаїзації в цільовій мові, які доречно вживати в перекладі.

З іншого боку, українські перекладачі не завжди застосовують наявні засоби архаїзації, а іноді відповідні прийоми компенсування вжито непослідовно. Так, архаїзацію помітно в українських відповідниках *Fairbairns* [22, т. 3, с. 419] – *Доброчади* [13: 1026], *Hay Gate* [22, т. 3, с. 300] – *застава Гобітону* [10, т. 3, с. 259], *Oldbuck* [22, т. 1, с. 111] – *Бестібок* [10, т. 1, с. 110], *Whitfurrows* [22, т. 3, с. 305] – *Крива Верста* [10, т. 3, с. 264] і *Woodhall* [22, т. 1, с. 99] – *Лісовий Чертог* [10, т. 1, с. 100] (застарілі лексичні одиниці виділені напівжирним шрифтом). Проте ці оніми стосуються світу гобітів, нагальної потреби в архаїзації якого немає.

Проблеми порушень системних взаємозв'язків між оригінальними онімами набувають ще істотної ваги для ономастикону Рохану. Найпростіша ідея – транскрибувати його за умови змістового відтворення більшості лексикону Ширу, як це рекомендує автор. Проте висловлене О. Тихоміровою [9] сподівання на те, що такий підхід не порушить зв'язків між мовами Середзем'я, даремне. Якщо перекладати лексику гобітів і транскрибувати лексику роханців, то картина мовної поліфонії роману таки спотвориться. Справді, в оригіналі перша лексика походить із сучасної англійської мови та іноді містить кельтські елементи, а друга базується на староанглійській. У перекладі ж матимемо відповідно українізований і транскрибований лексичні пласти, лінгвістичні стосунки між якими зовсім інші (порівн., наприклад, пару *Baggins* і *Théoden* із *Торбин* і *Теоден*). Цей недолік принциповий: хоча автор неодноразово декларує та розвиває тезу про далекі родинні зв'язки мов Ширу та Рохану,

у перекладі ці приховані зв'язки втрачаються, і читачеві важко збагнути, чому гобіти відчували в мові Рохану щось близьке. Отже, практичні можливості архаїзації перекладу роману Дж. Р.Р. Толкіна з орієнтуванням на вихідну мову та стратегію очуження теж обмежені, до того ж ця втрата прикріша за негативні наслідки вже згаданого непослідовного або, за термінологією О. Тихомірової [9], «змішаного підходу» – надмірного вживання транскрипції порівняно з рекомендаціями автора.

Ще один вияв цієї ж проблеми – порушення взаємозв'язків сучасної англійської лексики Ширу та ельфійської лексики оригіналу як наслідок змістового перекладу першої та транскрибування другої. В оригіналі ці лінгвістичні зв'язки помітні, бо реальні мови – натхненниці штучних мов квені та синдарину – це європейські, зокрема германські, мови. У перекладі ж матимемо лінгвістично віддалені слов'янську (українську) лексику, яка відповідає Ширу, та транскрибовану ельфійську лексику. Проблема зникає лише тоді, коли єдиним перекладацьким прийомом є транскрибування, проте такий вихід недоречний з інших міркувань.

Показово, що попри критику спроб польського перекладача Є. Лозинського внести «польський дух» у переклад Дж. Р.Р. Толкіна, А. Сильвановіч усе ж відзначає недолік очуженого перекладу М. Скібневської, який зводиться до «польсько-англійського хаосу» [20]. Цей «хаос» виявляється, наприклад, у безсистемному сусідстві транслокованих (або транскрибованих) антропонімів Ширу й змістовно перекладених мікротопонімів. Він є наслідком внутрішніх проблем стратегії 2, у рамках якої працювала перекладачка. Згадаємо ще один негатив «жорсткого» варіанта стратегії 2 в польському перекладі М. Скібневської (див. працю Т. Фенске [15]). Оскільки там майже не перекладено «перекладні» (за рекомендаціями автора [21]) власні назви з вестрону, то польський читач, на відміну від гобітів, загалом не розуміє змісту цих назв. Ця ситуація є прикрою, бо «спільна мова» та відповідні назви (*Twofoot*, *Buckland* тощо) добре знайомі гобітам – і англійському читачеві, що стоїть на мовних позиціях гобітів. Водночас польський читач опиняється в іншій ситуації, іноді не розуміючи прізвиськ «сусідів». Ось чому Т. Фенске [15] визнає позитив стратегії Є. Лозинського, який намагається наповнити змістом промовисті імена та географічні назви гобітів.

Поданий аналіз засвідчує, що для всебічного відтворення полілінгвального характеру роману Дж. Р.Р. Толкіна «The Lord of the

Rings» недостатньо лише позбутися непослідовностей, не ухилитися від обраної перекладацької стратегії та не використовувати «змішаний підхід», як стверджує О. Тихомірова [9]. Навіть послідовність у дотриманні перекладацької стратегії не гарантує повного успіху. Мабуть, ідеальної стратегії, яка забезпечує відтворення мовної поліфонії роману, взагалі не існує – кожен зі згаданих підходів має свої проблеми. З наведених прикладів і міркувань випливає висновок, що полілінгвальну картину творів Дж. Р.Р. Толкіна в перекладі неможливо відобразити в повному обсязі. Завдання перекладача – радше мінімізувати перекладацькі втрати відтворення оригіналу, аніж повністю їх позбутися. Висвітлені проблеми стають зрозумілішими з позицій теорії гібридних літературних текстів. М. Рузгар [18] підкреслює, що переклад цих текстів зазвичай викликає значні лінгвістичні проблеми, починаючи від фонетичних, граматичних і лексичних моментів і закінчуючи ще складнішим завданням відобразити незвичність культурного оточення. Для творів Дж. Р.Р. Толкіна ці проблеми істотні ще й тому, що ми маємо справу не з єдиною додатковою мовою та культурою, як, скажімо, у разі перекладу англійського твору індуза, а з цілою системою мов. Хоча повну картину мовної поліфонії Середзем'я в перекладі важко відтворити, на практиці можна сподіватися на часткову компенсацію цього явища на інших лінгвістичних рівнях.

Отже, найпершим об'єктивним чинником, який знижує якість перекладу, є лінгвістична гібридність оригіналу. Додаткова об'єктивна обставина – це проблеми перекладання англійських текстів слов'янськими мовами: на відміну від перекладання мовами германської групи, неможливо одночасно відобразити й зміст, і фонографічні ознаки лексичних одиниць. Транскрипція відобразить лише фоніку, але «знищить» зміст оніма чи реалії та їхнє емоційне забарвлення, а змістовий переклад – навпаки. Це істотно відрізняється від ситуації, проілюстрованої Дж. Р.Р. Толкіном для застарілих онімів *Appledore* і *Fallohides* [21]: перший із них має спільні риси з верхньогерманським *aphalter*, ісландським *apuldur*, а також норвезьким і старосведським *apald*; друге містить архаїчні компоненти *fallow* (блідий) і *hide* (тут – людська шкіра), які можна впізнати, наприклад, у німецьких словах *falb* і *Haut*. Тому прірви між багатьма транскодованими та змістово перекладеними німецькою мовою онімами не буде.

Оскільки в перекладі важко зберегти цілісність, системність та елементи лінгвістичної гри Дж. Р.Р. Толкіна, О. Тихомірова [9] порівнює перекладання його творів із *квестом* (*quest* у романі – це викличне надзавдання знищити ворожий Перстень і звільнити Середзем'я від Темних Сил). Аналізуючи ці проблеми, корисно ще раз пригадати окремі положення теорії гібридних текстів. Залежно від принципового рішення перекладача, переклад може звестися або до «дегібридизації» (часткової чи повної) тексту оригіналу внаслідок одомашнення, або до збереження його гібридного характеру в перекладі за умови переважання прийомів очуження. М. Рузгар [18] підкреслює, що останній варіант передбачає добре знайомство з фоновою культурою твору. Стосовно Дж. Р.Р. Толкіна це означає ознайомлення перекладача з такими художніми елементами твору, як штучні мови, «географія», «генеалогія», міфи тощо.

Прикладом збереження гібридного характеру першотвору є іспанський переклад англійського індійського роману «*Love and Longing in Bombay*». Дослідження К. Ролласона [17] засвідчило, що перекладачі надали перевагу стратегії «видимості перекладача» (в термінах Л. Венуті). Вони зберегли в тексті перекладу всі лексичні «індуїзми» оригіналу, виділяючи їх шрифтом, пояснюючи у спеціальному словнику та додаючи перекладацькі коментарі наприкінці книги. Проте такі приклади трапляються нечасто. На думку М. Рузгара [18], у країнах Заходу переважає тенденція перекладацької «дегібридизації» гібридних текстів унаслідок орієнтування літературних перекладів на цільову мову та культуру. Ознаки цих тенденцій спостерігаємо й у нашій країні, а чи не єдині приклади фактичної відсутності стратегії «дегібридизації» в нашому дослідженні – це польські переклади М. Скібневської та М. Гембіцкої-Фронц і Ц. Фронца.

Висновки з проведеного дослідження. У цій праці з'ясовано концептуальні проблеми відтворення в перекладі явища мовно-культурної поліфонії творів Дж. Р.Р. Толкіна. Хоча обраний нами підхід, запропонований О. Тихоміровою [9], не охоплює всі аспекти перекладацької стратегії, його розвиток дав змогу привнести кількісний вимір у класифікацію українських перекладів і розставити їх на шкалі очуження – одомашнення, зокрема виходячи з перекладацьких рішень щодо авторської лексики та дотримання перекладачами вказівок автора [21].

Усі українські переклади роману Дж. Р.Р. Толкіна «The Lord of the Rings» виявляють риси т. зв. «стратегії 1» за О. Тихомировою – тобто стратегії одомашнення із залученням засобів архаїзації мовою перекладу. Зіставлення українських, російських і польських перекладів роману Дж. Р.Р. Толкіна засвідчує якісну подібність масштабів одомашнення в українських і російських перекладах, а також переважання стратегії очуження в польських перекладачів.

З позицій сучасного перекладознавства полілінгвальний характер творів Дж. Р.Р. Толкіна та відповідні принципи труднощі їхнього перекладання пов'язані з гібридністю цих творів. Основними проблемами перекладання тоді є недостатність засобів цільової (у нашому випадку – української) мови, віддаленої від мови оригіналу германської групи, а основними наслідками – недостатнє відтворення внутрішньосистемних і міжсистемних зв'язків авторських художніх оцінок, які належать до різних класів і пов'язані з різними штучними мовами.

Подальші дослідження будуть зосереджені на вивченні перекладацьких стратегій, пов'язаних із відтворенням імпліцитного змісту творів Дж. Р.Р. Толкіна, і масштабів лінгвокультурної адаптації в різних українських перекладах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Божко Е. Анализ приемов передачи квазиреалий в переводе на русский язык романа Джона Р.Р. Толкина «Властелин Колец», выполненном А.А. Грузбергом / Е.М. Божко // Вестн. Челябинского гос. пед. ун-та. – 2010. – №1. – С. 238–248.
2. Винокурова І. Актуалізація ігрового світу в художньому тексті «Володар Кілець» Дж. Р.Р. Толкіна / І. Винокурова // Лінгвістичні студії. – 2013. – Вип. 26. – С. 163–166.
3. Влахов С. Непереваемое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М. : Международные отношения, 1980. – 343 с.
4. Ермолович Д. Методика межъязыковой передачи имен собственных / Д. Ермолович. – М. : ВЦП, 2009. – 86 с.
5. Кушнір Л. Зіставний аналіз мовно-змістових деформацій в українському та російському перекладах роману Дж. Р.Р. Толкіна «The Lord of the Rings» за авторством А. Немірової / Л. Кушнір // Науков. вісн. Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Л. Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. – 2014. – № 4 (281). – С. 210–216.
6. Новичков А. Ономастическое пространство англоязычных произведений фэнтези и способы его передачи на русский язык : автореф. дисс. канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / А. А. Новичков. – Северодвинск, 2013. – 26 с.
7. Ребрій О. Сучасні концепції творчості у перекладі / О. Ребрій. – Х. : Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2012. – 376 с.
8. Стасюк Б. Семантичні проблеми перекладу (на матеріалі перекладів роману Дж. Р.Р. Толкіна «Володар Перснів» українською мовою) / Б. Стасюк // Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2006. – Вип. 67. – С. 201–206.
9. Тихомирова О. Концептуальні проблеми перекладу творів Джона Толкіна / О. Тихомирова // Вісн. Київського лінгв. ун-ту, Серія Філологія. – 2001. – Т. 4, №1. – С. 232–238.
10. Толкієн Дж. Р.Р. Володар Перснів. Трилогія. Кн. 1–3 / Дж. Р.Р. Толкієн. [пер. з англ. А. Немірової]. – Харків : Фоліо, 2003. – Кн. 1. – 429 с.; Кн. 2. – 319 с.; Кн. 3. – 398 с.
11. Толкін Дж. Р.Р. Володар Перснів. У 3-х ч. / Дж. Р.Р. Толкін. [пер. з англ. О. Мокровольського]. – К. : Школа, 2002. – Ч. 1. – 398 с.; Ч. 2. – 271 с.; Ч. 3. – 270 с.
12. Толкін Дж. Р.Р. Володар Перснів. У 3-х ч. / Дж. Р.Р. Толкін. [пер. з англ. К. Оніщук]. – Львів : Астролябія, 2013. – Ч. 1. – 704 с.; Ч. 2. – 576 с.; Ч. 3. – 704 с.
13. Толкін Дж. Р.Р. Володар Перснів / Дж. Р.Р. Толкін. [пер. з англ. О. Фешовець]. – Львів : Астролябія, 2006. – 1088 с.
14. Третьякова Е. Фольклорно-мифологический импликационал художественного текста как проблема перевода (на материале произведений Дж. Р.Р. Толкина) / Е. Третьякова // Материалы VI Международной научной конференции по переводоведению «Федоровские чтения». – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 431–436.
15. Fenske T. Przekład Jerzego Łozińskiego – cała prawda / T. Fenske [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://home.agh.edu.pl/~evermind/gan02.htm>.
16. The Letters of J. R. R. Tolkien. A Selection Edited by H. Carpenter with the Assistance of C. Tolkien. – London : George Allen & Unwin, 1981. – 463 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=139008>.
17. Rollason C. Translating a Transcultural Text: Problems and Strategies – on the Spanish Translation of V. Chandra's "Love and Longing in Bombay" / C. Rollason. – 4th Congress Europ. Soc. Translation Studies, Lisbon, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.getcited.org/refs/PP/1/PUB/103423059>.
18. Roozgar M. B. Hybrid Texts, Sources and Translation M. B. Roozgar. – Translation Studies Dept., Safashahr Univ., Iran. – March 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.translationdirectory.com/articles/article1655.php>.
19. Snell-Hornby M. The Turns of Translation Studies: New Paradigms or Shifting Viewpoints? / M. Snell-Hornby. – Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2006. – 208 p.
20. Sylwanowicz A. Nowy przekład Władcy Pierścieni / A. Sylwanowicz. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://parmadili.skf.org.pl/jrrtolkien/nprzeklad.htm>.
21. Tolkien J. R. R. Guide to the Names in The Lord of the Rings / J. R. R. Tolkien. Ed. by C. Tolkien. – 27 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ce.sharif.edu/~safarnejad/files/books/jrr6.pdf>.
22. Tolkien J. R. R. The Lord of the Rings. Parts 1–3 / J. R. R. Tolkien. – N.-Y. : Ballantine Books, 2006. – Part 1: 462 p.; Part 2: 402 p.; Part 3: 494 p.